

## Türkiye'de Yaşanan Ara Rejimlerin Sebepleri Üzerine Bir İnceleme

Osman DEMİR\*

Adem ÜZÜMCÜ\*\*

Civil governmental process have been cut four times by military forces in Turkey. These include; 27 May 1960 Stroke, 12 March 1971 Memorandum, 12 September 1980 Stroke and 28 February 1997 Process. In this paper, weck democratic culture of Turkey, deviation tendency of Atatürk's principles and revolution, failures of civil governments, relations of military and civil governments, and some external factors are proposed as causes of interm regims in Turkey.

Bu çalışmada kullanılan ara rejim ifadesiyle, silahlı kuvvetlerin fiili güç kullanarak veya fiili güç kullanma tehdidi ile ülkedeki sivil iktidarı yönlendirmesi ya da yönetime fiilen el koyması anlatılmaktadır. Ara rejimlere, genellikle sivil yönetme-yönetilme ilişkilerinin yeterince kurumsallaşmadığı, eğitim düzeyinin düşük olduğu, demokratik bilincin yeterince gelişemediği, halkın yavaş işleyen demokratik süreçlere uyum sağlamada zorlandığı, politikacıların iktidar olmak için ordunun desteğini kazanmaya çalıştığı, ekonomik bağımlılığın yüksek olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha sık rastlanır.

Türkiye'de çok partili yaşama geçtikten sonra ilk askeri müdahale 27 Mayıs 1960'da yaşanmış, bunu 12 Mart 1971 Muhtırası, 12 Eylül 1980 Darbesi ve 28 Şubat 1997 Süreci izlemiştir. Dört kez ara rejim yaşayan ülkemizde ara rejimleri doğuran sebepleri araştırmak soruna bir çözüm bulmak açısından son derece önemlidir. Yaşanan her bir müdahalenin zamanı, şekli ve müdahaleyi yapan kişiler farklı olduğundan, her bir müdahalenin kendine özgü farklı sebeplerinin olması da doğaldır. Ancak, aşağıda görüleceği gibi, Türkiye'deki ara rejimlerin çoğu zaman birbiriyle iç içe giren çok güçlü ortak sebepleri vardır. Bu sebepleri; demokratik siyasi kültürün zayıflığı, Atatürk ilke ve inkılaplarından sapma eğilimleri, sivil yönetimlerin başarısızlıkları, ordu-sivil yönetim ilişkileri ve dış etkenler olmak

\* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğreti Üyesi.

\*\* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Not: Aslında, "Türkiye'deki ara rejimlerin ekonomik yansımalarını" araştırmak üzere yola çıkmıştık. Bu çabamız sürmekle birlikte, önce işin teorisini öğrenme gereği bizi bu çalışmayı yapmaya zorlamıştır (Demir-Üzümcü).

üzere beş grupta toplamak mümkündür. Bu çalışmada, anılan bu beş faktör çerçevesinde Türkiye'de yaşanan ara rejimlerin sebeplerini çözümlenmeye çalışacağız.

## 156

## 1. DEMOKRATİK SİYASİ KÜLTÜRÜN ZAYIFLIĞI

Bir ülkedeki demokratik siyasi kültür düzeyi, mevcut yönetim sisteminin demokratik olması (siyasi partilerin varlığı, çoğunluk ilkesine uyulması, genel ve eşit oy; özgür ve adil seçimler, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvencesi vs.) yanında, politikacıların, halkın ve organizasyonların demokratik kurum ve kuralları ne ölçüde sahiplendiklerine, yani demokratik bilincin ne ölçüde gelişmiş olduğuna da bağlıdır. Bu bağlamda, halk adına yönetim erkini kullananların kamu yararını gözetmeleri; diğer kurumların seçilmişleri kabullenmeleri; basın, yayın ve düşünce özgürlüğünün olması; hukukun üstünlüğü ilkesinin korunması; azınlık haklarının gözetilmesi; seçilmişlerin halk tarafından denetimi ve hak ihlallerine karşı demokratik kurumların ve halkın sessiz kalmaması gerekir.

Bu çalışmada, Türkiye'deki demokratik siyasi kültür düzeyi ve demokratik siyasi kültür düzeyi ile askeri müdahale düzeyi arasındaki ilişkiyi, S. E. Finer tarafından ortaya konan ve Tablo 1'de gösterilen model çerçevesinde ele alacağız. Ancak, Finer modelinde *siyasi kültür* ifadesini kullanmışken, biz bunu amaca daha iyi hizmet etmesi için, *demokratik siyasi kültür* şeklinde sınırlandırmayı uygun bulduk.

Finer'a göre (1988, s. 124; Tablo:1), demokratik siyasi kültür düzeyi ile askeri müdahale düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Askeri müdahale düzeyi; *nüfuz, tehdit, yönetimi değiştirme ve yönetime el koyma* olmak üzere dört şekilde olabilir. Bu müdahale şekilleri sırasıyla *olgunlaşmış, gelişmiş, zayıf ve minimal demokratik siyasi kültür* düzeylerine karşı gelirler. Özellikle zayıf demokratik siyasi kültürde, tehditten yönetime el koymaya kadar geniş bir müdahale yelpazesi vardır. Minimal demokratik siyasi kültürde, daha çok yönetimi değiştirme ve yönetime el koymaya rastlanır. Bunun en önemli sebebi sivil yönetimin meşruiyetine gereken önemi vermeme, yetersiz eğitim ve sivil siyasi bilincin yetersizliğidir. Demokratik siyasi kültür düzeyinin zayıf ve minimal olduğu ülkelerde, mevcut durumdan çıkar sağlayanlar, halkın demokratik siyasi kültür düzeyinin gelişimini önlemek amacıyla, yalan katma da dahil, çeşitli yollarla özgürce örgütlenme ve tartışma ortamlarını engellemeye çalışabilirler. Bu ülkelerde, özgürlüklere bir kez izin verilirse, organize fikirler anlamlı politik güç haline gelebilir ve demokratik siyasal gelişim daha hızlı olabilir.

Finer'a göre (1988, s. 127; Tablo 1), her bir müdahale düzeyinin kendine özgü yöntemleri vardır: Olgunlaşmış demokratik siyasi kültüre karşı gelen nüfuz etmede, normal anayasal kanallar kullanılabilir, çeşitli hilelere başvurulabilir ve sivil yetkililerle rekabete girilebilir. Gelişmiş demokratik siyasi kültüre karşı gelen

tehdit etmede, çeşitli hileler ve rekabet yanında, sivil yetkililere gözdağı verilebilir, onlara karşı uyumsuzluk gösterilebilir, hatta dayatma denemeleri yapılabilir. Zayıf ve minimal demokratik siyasi kültüre karşı gelen sivil yönetimi değiştirme ve tamamen el koymada, sivil yetkililerle uyumsuzluk ve onları tehdit etme yanında, sivil yetkililerin karşı mücadelelerini başarısız kılmaya çalışılabilir, çeşitli dayatmalar yapılabilir, mevcut yönetim değiştirilebilir veya yönetime tamamen el konulabilir.

**Tablo 1:** Demokratik\* Siyasi Kültür Düzeyi İle Askeri Müdahale Düzeyi Arasındaki İlişki

Demokratik Siyasi Kültür Düzeyi	Demokratik Siyasi Kültürün Özelliği	Askeri Müdahale Düzeyi
Olgunlaşmış	Meşruiyet çok yüksek, müdahale taraftar bulamıyor	Nüfuz
Gelişmiş	Meşruiyet önemli, müdahaleye karşı direniş var	Tehdit
Zayıf	Meşruiyet kısmen önemli, ancak akışkan	Sivil yönetimi değiştirme
Minimal	Meşruiyet önemli değil	Sivil rejime son verme

**Kaynak:** Finer, 1988, s. 126.

\* Modele "demokratik" kelimesini biz ekledik (Demir-Üzümcü).

Türkiye'de yaşanan ara rejimleri Finer modeli çerçevesinde analiz ederken, Türkiye'deki sivil siyasi kültürün tarihi gelişimini dikkate almak gerekir. Bilindiği gibi, 1839'da Tanzimat Fermanının ilanı, 1876'da Kanun-i Esasi (Anayasa) ve I. Meşrutiyetin kabulü ile 1908'de II. Meşrutiyetin kabulü bu süreçte önemli birer kilometre taşı olmuşlardır. Çünkü, Tanzimat Fermanı tebanın hayat, namus ve mülkiyet güvenliğini, adil ve açık yargılamayı, hangi dinden olursa olsun kanun önünde eşitlik prensibini esas almıştır. Kanun-i Esasi ve I. Meşrutiyet kişiler arasındaki eşitliği, şahıs hürriyetlerini ve dokunulmazlığını, öğretim, basın, vicdan, ticaret ve sanat hürriyetlerini, mal ve mesken dokunulmazlığını ve diğer klasik şahsi hürriyetleri, bağımsız ve açık mahkemeleri, muayyen yargı kurumları dışında

olağanüstü mahkeme ve komisyonların kurulamayacağını öngörmüş, yasama görevini icra edecek Mebusan Meclisi kurulmuştur. II. Meşrutiyet de toplanma ve cemiyet kurma hakkı gibi bazı yeni haklar getirmiştir (Eroğlu, 1982, s. 54-8).

**158**

Sonraki yıllarda siyasal değişim daha da hızlanmıştır. 23 Nisan 1920’de bir kısmı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin adayları olarak seçilen milletvekillerinden, bir kısmı da Osmanlı Mebusan Meclisi’nin bazı üyelerinden oluşan, oldukça heterojen yapıya (Kemalistler, padişahlığın devamını isteyenler, İttihat ve Terakki geleneğini sürdürmek isteyenler ve bolşevik Rusya ile yakın işbirliğini savunanlar) ilk TBMM açılmıştır. 8 Nisan 1923’de yapılan ikinci genel seçimler sonucu birincisine oranla daha homojen bir meclis oluşmuş, 29 Ekim 1923’de Cumhuriyet ilan edilmiş ve Atatürk ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir. 9 Eylül 1923’de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Cumhuriyet Halk Fırkası’na (CHF) dönüşmesiyle ilk siyasal parti kurulmuş. Ancak, çok partili siyasal yaşama çok zor geçilmiştir. İlk ikinci parti denemesi 17 Kasım 1924’de CHF’den ayrılan Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fuat Cebesoy tarafından kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)’dir. CHF’ye göre programı daha liberal olan TCF; daha çok hürriyet, inançlara saygı, yerinden yönetim ve cumhurbaşkanının parti başkanlığına son verilmesini istemiştir. Ancak, mecliste yaşanan sert tartışmalar sırasında Halit Paşa’nın vurularak öldürülmesi ve TCF’nin özgürlükçü ve dini söylemlerinin doğuda patlak veren Şeyh Sait isyanının sebeplerinden sayılması bu partinin 3 Haziran 1925’de kapatılmasına sebep olmuştur (Eroğlu, 1982, s. 202 vd., 269 vd., 283 vd.; Tunaya, 1975, s. 443; Aydemir, 1981, s. 207 vd.).

Atatürk’e göre, “... Meclis yalnız bir fırkanın mensuplarından ibaret olunca, o fırkanın iktidar mevkiinde tuttuğu hükümetin icraatını kafi derecede münakaşa ve tenkit etmek mümkün olmamaktadır”. Bu sebeple Atatürk, Fethi Okyar’ın başkanlığında, çocukluk arkadaşı Nuri Conker, kız kardeşi Makbule Atadan ve aktif politikacı Ağaoğlu Ahmet’in kurucu üyeliğinde 12 Ağustos 1930’da Serbest Fırka’nın (SF) kurulmasına öncülük etmiştir. Ancak, o günlerde CHP’ye karşı tepki duyan halk, Fethi Okyar’ı İzmir’de bir kurtarıcı gibi karşılamıştır. Büyük coşku arasında bir polis memuru denize düşmüş, Okyar yoğun ilgi arasında baygınlık geçirmiş, CHP’ye ait bir gazeteyi basmaya giden kızgın kalabalığa polis ateş açınca 14 yaşındaki bir öğrenci ölmüştür. Çocuğun babası, “işte size bir kurban, başkalarını da veririz, kurtar bizi, kurtar!”, diyerek cesedi Fethi Okyar’ın önüne bırakmıştır. CHP yanlısı bir tavır sergileyen İzmir valisinin engellemek istediği miting, Atatürk’ten alınan cevabi telgraf sonucu yapılabilmıştır (Aydemir, 1981, s. 382 vd.).

İzmir mitingi CHP’lileri son derece tedirgin etmiştir. Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesinde Atatürk’e yazdığı açık mektupta, “SF’ye karşı tavır almadığı takdirde CHP’nin kendi başının çaresine bakacağını” belirtmiştir. “CHP ile sıkı bağı olduğu ve resmi vazifesi bitince partinin başında fiilen çalışacağı” cevabını veren Atatürk,

SF heyetine, “Ben iki fırkaya da yardım edeceğimi söylemişim. Görüyorsunuz ki, siz benim yardımına muhtaç değilsiniz. Halk hep size doğru akıyor. Desteğe öteki fırka muhtaçtır” deyince SF'nin kurumsallaşması durmuş, girilen belediye seçimlerinde sadece Samsun'un belediye başkanlığı kazanılmış, Meclis içindeki tartışmalar gittikçe sertleşmiş, sakin ve uysal ruhlu Fethi Okyar, İnönü'nün sert, uzlaşmaz ve suçlayıcı tavırlarını kaldıramaz hale gelmiştir. Ayrıca, Atatürk bir gün Fethi Okyar'a, “SF'ye karşı vaziyet almaya ve sizinle mücadele etmeye mecburum” demiş ve bunun üzerine henüz üç aylık olan SF, 17 Kasım 1930'da kendi kendini feshetmek zorunda kalmıştır (Aydemir, 1981, s. 393-5).

Bundan sonra, 1945'e gelinceye kadar çok partili siyasal yaşama geçilememiştir. CHP, 1923'ten 1945'e gelinceye kadar tek partili, 1945'ten 1950'ye kadar da çok partili sistemde tek başına iktidar olmuştur. Tek parti rejiminde anayasa mekanizması dondurulmuş; siyasi hayat, bürokratlaşmış tek partinin egemenliği altına girmiş; çoğulculuk yasaklanmış veya sindirilmiş; iktidar partisinin meclis egemenliğine karşı frenleyici müesseseler vücut bulamamış; demokratik seçimler yapılamamış; tek parti iktidarı hem anayasaya hem de siyasi hayata hakim olmuş; bu parti kendini devrim hareketinin gerçekleştiricisi ve demokrasiye geçişin bir aşaması olarak görmüştür (Tunaya, 1975, s. 442).

1923-1950 döneminin yaklaşık 15 yılında Atatürk, 12 yılında da İsmet İnönü cumhurbaşkanlığı yapmıştır. CHP'nin kurucusu olan asker kökenli bu iki liderin otoriteleri son derece güçlü olmuştur. Bu dönemde cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar aynı partiden olmuştur. 1947'ye kadar cumhurbaşkanı aynı zamanda CHP'nin genel başkanlığını yürütmüştür. Gizli oy, açık sayım usulü 1950'de kabul edilmiştir (Tunaya, 1975, s. 444-9). Bunun için, Huntington'ın (1991, s. 16, 18), Türkiye'yi dünyadaki ikinci demokratikleşme dalgası içinde (1943-1962 dönemi) demokratikleşen ülkeler kategorisine dahil etmesi anlamlı görünmektedir.

1950-1960 döneminde de hükümetin ve cumhurbaşkanının aynı partiden (DP) olması geleneği devam etmiştir. Bu dönemde DP girilen her seçimden ezici bir çoğunlukla galip çıkınca, CHP'liler normal şartlar altında bir daha iktidara gelmelerinin zor olduğunu görmüşler ve DP'yi iktidardan uzaklaştırmak için askerlerin desteğini aramışlardır (Bilgiç, 1998, s.1203-4). CHP'nin bu tavrından rahatsızlık duyan DP, daha önce CHP tarafından yapılan muhalefeti sindirme politikalarını bu kez CHP'yi sindirme politikalarına dönüştürmüştür. Ayrıca, DP'nin liberal ve muhafazakar söyleminin Atatürk ilke ve devrimlerini tehlikeye soktuğu yolundaki kaygılar artmıştır. Bu süreç ülkeyi 27 Mayıs 1960 Darbesine; Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idamına götürmüştür. Ancak, aşağıda sivil yönetimlerin başarısızlıkları başlığı altında daha detaylı görüleceği gibi, 27 Mayıs Darbesi bir anda istikrarı sağlamaya yetmemiştir. Ordu içindeki radikaller, özellikle Talat Aydemir ve arkadaşları, ilki 22 Şubat 1962'de, ikincisi 20 Mayıs 1963'de iki kez yeni darbe girişiminde bulunmuşlardır. İkinci darbe girişimi

sırasında 8 kişi ölmüş (1 albay, 1 binbaşı, 2 harp okulu öğrencisi ve 4 er) ve 26 kişi yaralanmıştır. Darbeciler yakalanarak, Aydemir dahil 6 kişi idama, 30 kişi müebbet hapse ve çok sayıda kişi de çeşitli cezalara çarptırılmıştır (Özdemir, 1997, s. 214).

160

1960'lı yılların sonuna doğru siyasal ve toplumsal arenanın yeniden gerilmesi sonucu 12 Mart 1971 Muhtırası gelmiştir. Birçok ilde sıkıyönetim ilan edilmiş, pek çok kişi tutuklanmış, Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Milli Nizam Partisi (MNP) kapatılmış, grevler yasaklanmış, basın özgürlüğü kısıtlanmış ve bazı gazeteler kapatılmıştır. Ancak, ne siyasal ne de toplumsal huzur uzun süreli sağlanamamıştır. Nisan 1971'den Eylül 1980'e kadar on kabine kurulmuş (1. Erim, 2. Erim, Ferit Melen, Naim Talu, CHP-MSP, Sadi Irmak, 1. Milliyetçi Cephe, 2. Milliyetçi Cephe, CHP -11'ler olayı- ve AP azınlık hükümeti), 1980 yılı içinde mevcut cumhurbaşkanının görev süresinin dolması üzerinden altı ay geçtiği halde yenisi seçilememiş ve sonunda 12 Eylül 1980 Darbesi gelmiştir. Genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarından (kara, deniz, hava ve jandarma) oluşan beş kişilik Milli Güvenlik Konseyi (MGK) yasama ve yürütme görevini üzerine almıştır. Mevcut siyasi parti liderleri tutuklanarak bir süre siyaset yapmaları yasaklanmış, siyasi partiler kapatılmış, hepsi de partisiz teknokratlardan oluşan Bülent Ulusu hükümeti kurulmuş, 1982 Anayasası yapılmış ve Kenan Evren cumhurbaşkanı olmuştur. Yeni siyasi partiler kurulurken MGK partilerin kurucu üyelerinden ve milletvekili adaylarından sakıncalı gördüklerini veto etmiştir.

1983 genel seçimlerinden sonra siviller askerler karşısında gittikçe güçlenmişlerdi. Ancak, Refah Partisi (RP) 1995 seçimlerinden birinci parti çıkıp Erbakan'ın başbakanlığında RP-DYP koalisyon hükümeti kurulunca, çok geçmeden ülkede gerilim yeniden artmıştı. Sonunda, 28 Şubat 1997 tarihli 18 maddelik MGK bildirisiyle askerler ülke siyasetine yeniden ağırlığını koymuştu. Kuşkusuz ülkeyi 28 Şubat 1997 Sürecine getiren ve demokratik bir ülkede olmaması gereken bazı gelişmeler yaşanmıştı. Örneğin, genelkurmay genel sekreterliği bünyesinde başbakana bağlı olarak çalışacak bir *kriz yönetim merkezi* kurulmuş; cumhurbaşkanı, muhalefet partileri, basın ve yargının büyük bir kısmı MGK'nın yönlendirmesi altına girmişti. Sivil yönetimin tepesinde bulunan cumhurbaşkanı "Bakanlar kurulu siyasi bir müessesedir. Ama MGK devlettir" (Hürriyet, 28.12.1996) diyerek ülkenin yarısı seçilmiş sivillerden ve yarısı askerlerden oluşan MGK ile yönetildiğini en yetkili ağızdan ilan etmişti. Muhalefet partileri hükümeti yıkmak için her türlü dayatmayı meşru saymış, ana muhalefet partisi genel başkanı Mesut Yılmaz, Sincan'dan geçen tankları kastederek "tankları da mı görmüyorsunuz" diyerek hükümete cephe almış ve RP-DYP koalisyon hükümeti yıkılınca MGK güdümlü bir hükümetin başkanı olmuştu. Basın, askerlere ait olduğu söylenen ifadeleri (bazen söyleyeni belirtilmeden) kışkırtıcı bir şekilde manşet yapmıştı.

Genelkurmay Başkanlığı hakim ve savcılara brifing vermiş, Yargıtay başsavcısı Vural Savaş RP'nin tamamen kapatılması için Anayasa Mahkemesine dava açmış ve davaya ilişkin gerekçeleri bir basın toplantısı ile kamuoyuna duyurmuştu. Dava

sonucu RP kapatılmış, partinin genel başkanı Necmettin Erbakan ömür boyu siyaset yasağı cezası almıştı. Aynı şekilde, İstanbul'un RP'li başarılı belediye başkanı Recep Tayyip Erdoğan okuduğu Ziya Gökalp'a ait bir şiir yüzünden ve Yeniden Doğu Partisi genel başkanı Hasan Celal Güzel sürece muhalif sözlerinden dolayı ömür boyu siyaset yasağı cezası almışlar ve 4'er ay hapis yatmışlardı. O günlerde hemen her toplantının sonunda onuncu yıl marşını okumak adet haline gelmişti. Daha sonra ordu içinde Batı Çalışma Grubu adı altında cuntacı bir grubun oluştuğu emniyet istihbarat birimi tarafından deşifre edilince fiili bir darbenin önlendiği ileri sürülmüştü.

Bu anlatılanlar ışığında yukarıdaki Finer modeline geri dönersek, Türkiye'de çok partili yaşama geçinceye kadar (1940'lı yılların ikinci yarısı) minimal karakterli bir demokratik siyasi kültürün hüküm sürdüğü söylenebilir<sup>(1)</sup>. Çünkü, bu dönemde halk demokratik değerlerin bilincine yeterince varamadığı gibi, böyle bir çaba içinde de değildir. Tek parti olan CHP bazen otoriter, bazen totaliter bir yöntemle icraat yapmış ve devlet ile halk arasında boşluk doğmuştur. 1950'den itibaren çok partili sistemin sürebilmesi ve muhalefetin iktidar olabilmesi dikkate alınarak, demokratik siyasi kültürün minimal karakterden zayıf karaktere terfi ettiği ve bundan sonra da ara rejim yılları dışında minimal ile zayıf karakter arasında gidip geldiği söylenebilir. Çünkü, 1950-1960 döneminde halktan yeterli destek bulamayan ve demokratik yollarla iktidar olmaktan büyük ölçüde umudunu kesen CHP, ordunun gücünü yanına almaya çalışmıştır. 1960 ihtilali ile kurumsallaşan ve 1961 Anayasası ile anayasal bir kurum haline gelen MGK varlığını korumuş ve 28 Şubat 1997 Sürecinin baş aktörü olmuştur. Bütün bunların yanında çok partili sistem genelde hüküm sürmüş, genel seçimler yapılabilmiş, TBMM varlığını korumuş, TBMM tarafından seçilen cumhurbaşkanları görev yapmıştır.

Hatta, 1980 Darbesi sonrası 1983'te yeniden çok partili siyasal yaşama geçilmesiyle birlikte demokrasinin zayıf siyasi kültürden gelişmiş siyasi kültüre doğru evrilmeye başladığı bile söylenebilir. Çünkü, 27 Mayıs 1960'la başlayan süreçte yaklaşık her on yılda bir müdahale olmuşken, 1983'ten 28 Şubat 1997'ye gelinceye kadar açık bir müdahale olmamıştır. Bunun sebebi, bu dönemin politikacılarının yetkinliği (özellikle Turgut Özal) yanında, yaşanan ara rejimlerden ders alma da olabilir. Her şeye rağmen, Avrupa Birliği ile sıcak temasların sürmesi ve tam üyelik sürecinin hızlanması, son üç cumhurbaşkanının sivil kökenli kişilerden seçilmesi, demokrasi ve düşünce özgürlüğüne vurgu yapan Anayasa Mahkemesi başkanının yeni cumhurbaşkanı seçilmesi Türkiye'nin gelişmiş demokratik siyasi kültüre doğru kararlı bir şekilde evrilmekte olduğunun bir göstergesi olarak görülebilir.

(1) Burada, eğer, bu dönemde minimal karakterli demokratik siyasi sistem varsa, Finer modeli gereğince sürekli askeri müdahalenin olması gerekmez miydi? şeklinde bir soru akla gelebilir. Bizce bu dönemde sürekli bir askeri müdahalenin olmamasının sebebi, sivil yönetimin başında bulunan Kurtuluş Savaşı'nın baş komutanı Atatürk ve yakın silah arkadaşı İnönü'nün karizmatik kişilikleri ve onların icraatlarının ordu tarafından benimsenmiş olmasıdır. Daha açık bir deyişle ordu, bu dönemin sivil yöneticilerini kendisinin temsilcileri olarak görmüştür.

Türkiye’de yaşanan ara rejimlerin önemli bir sebebi demokratik siyasi kültürün yeterince gelişmemiş olması ise, demokratik siyasi kültür niçin yeterince gelişmemiştir? Sorusu akla gelmektedir. İlder Turan’a göre (1998, s. 830-2 ve 1999, s. 143-151) bu sorunun cevabı beş maddede toplanabilir: 1) Siyaset patronaj olayı olarak görülmekte ve kamu kaynakları oy kazanma aracı haline gelmektedir. Dolayısıyla, iktidarlar kısa vadeli, ekonomik rasyonelliği olmayan kişiye özel hizmetler sunmakta, parti değiştirme ve yeni parti kurma faaliyetleri artmaktadır. 2) Dayanışmacı cemaat anlayışının yaygınlığı sebebiyle herkesin ortalamaya uyması beklenmekte ve farklılıklar törpülenerek bireyin özgürlük alanı daralmakta, bireysel özgürlüklerin önemi bu şekilde azalınca, onların devlet tarafından çiğnenmeleri de kolaylaşmaktadır. 3) Siyaset özgün bir alanda sürmeyip her şeyi kuşatmakta, dolayısıyla ne pahasına olursa olsun iktidar olmak gerektiği inancı doğmakta, toplumsal kutuplaşmalar artmakta ve siyaset sertleşmektedir. 4) Merkezi devlet karşısında özerkliği olan herhangi bir kurum, topluluk ya da yönetim düzeyi bulunmamakta, devlete atfedilen “hakimi mutlak” değerlendirmesine bağlılık sürmekte, devlet kendisini halkı biçimlendiren bir aktör olarak görmektedir. 5) Siyaset, hep bizim isteklerimizin olması, başkalarının isteklerinin hiç olmaması şeklinde sürmekte, uzlaşma taraftar bulamamaktadır. Bu beş faktörün olumsuz etkileri gittikçe azalmakla birlikte hala sürmektedir.

Bir ülkede demokratik siyasi kültür gelişmeyince diyalog, tolerans, uzlaşma ve hoşgörü gibi kavramlar yeterli zemin bulamamakta, politika çabuk sertleşmekte, sosyal barış çabuk bozulmakta ve ara rejimlere kapı açılmaktadır. Diğer yandan yaşanan ara rejimler de kısmen demokratik hak ve özgürlükleri kısıtlayarak, kısmen bilinç altı çatışma kültürünü besleyerek ve kısmen de askerleri kurtarıcı gibi göstererek demokratik siyasi kültürün gelişimini engellemektedir. Oysa, sivil toplumun kendi sorunlarını yine kendisinin çözebilmesi için ara rejimlerin olmaması gerekir.

Her şeye rağmen, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e, Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e ve Cumhuriyet’ten Demokrasiye giden uzun yol, arada bir bazı kesilmelere uğramakla birlikte düzenli ve istikrarlı bir süreci ifade etmektedir. Bu yol, ayrıntılar ve zamana bağlı bazı inişler çıkışlar bir yana bırakılırsa, bir müslüman ülkesinin çağdaşlaşma yolunda başarılı bir serüveninin hikayesi olarak kabul edilebilir” (Arslan, 1997, s. 55).

## 2. ATATÜRK İLKE VE DEVRİMLERİNDEN SAPMA EĞİLİMLERİ

Atatürk ilkelerinin altı adet temel ve yedi adet tamamlayıcı ilkedен oluştuğu ileri sürülür. Temel ilkeler; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimciliğdir. Tamamlayıcı ilkeler, milli egemenlik; milli bağımsızlık; milli birlik, beraberlik ve ülke bütünlüğü; yurttan barış, cihanda barış; bilimsellik ve akılcılık; çağdaşçılık ve batılılaşma; insan ve insanlık sevgisidir. Devrimler ise, saltanatın ve



halifeliğin kaldırılması; laik hukukun, latin harflerinin ve kadın haklarının kabulü; tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ile kıyafet değişiklikleridir (Eroğlu, 1982, s. 381 vd.).

Atatürk'e göre cumhuriyet, Türk Milleti'nin tabiat ve adetlerine en uygun olan faziletli bir yönetim şeklidir. Milliyetçilik vatan, millet sevgisi, birliği ve egemenliğine dayanır, emperyalist emeller taşımaz. Vatan bütündür, bölünemez ve hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Halkçılık, bireyler arası eşitlik ve demokrasiye dayanır; halkın temsilcilerinin sesi halkın sesi ve halkın sesi de hakkın sesidir. Laiklik, din işlerinin devlet işlerinden ayrılması, farklı din ve mezheplere karşı devleti ve sosyal barış içinde dinsel çeşitliliği korumanın bir aracıdır; devlet, herhangi bir dine taraftar ya da karşıt olmadan insanların din ve vicdan hürriyetini sağlamakla yükümlüdür. Atatürk'e göre, "Devletçilik, fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak; fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket ekonomisini devletin eline almaktır". "Devrimcilik, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağımıza uygun, bütün mana ve biçimiyle medeni bir toplum haline ulaştırmaktır" (Eroğlu, 1982, s. 381 vd.).

Biz burada, Şerif Mardin (1986) tarafından ortaya konan merkez-çevre modelinden yararlanarak, Atatürk ilke ve devrimlerinden sapma eğilimlerini Türkiye'de yaşanan ara rejimlerin sebeplerinden biri olarak sunmaya çalışacağız. Bu modelde kentler merkezi; kentlerin kenar semtleri ile kasabalar ve kırsal alan çevreyi oluşturur. Merkezde genellikle eğitilmiş, seçkin asker-sivil bürokratlar; çevrede ise genellikle eğitim düzeyi düşük, el emeği ve tarımsal üretimle geçinen nispeten daha yoksul insanlar, kısmen de büyük toprak ağaları yaşarlar. CHP'nin genellikle daha değişimci olan merkezi, muhalefetin ise daha tutucu olan çevreyi temsil ettiği ileri sürülür. Örneğin, 1946'da CHP'lilerin muhalefete, "Destek için taşra kasabalarına ya da köylerine gitmeyin; ulusal birliğimiz sabote edilmiş olur" demeleri merkezin çevreyi kontrol etme isteğinin bir ifadesidir. Çevre, merkeze karşı güç kazandıkça ya çevreyi temsil eden partiler kapatılmış (TCF, SF ve RP'nin kapatılması gibi), ya da ordu yönetime fiilen el koymuştur (27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Darbeleri gibi).

Bu analiz, alansal merkez-çevre modelinin Türkiye'deki ara rejimleri açıklamada işlevsel bir özelliğe sahip olduğunu gösterir. Ancak bize göre, düşünsel bir temele dayanan merkez-çevre modelinin açıklama gücü daha fazladır. Düşünsel merkez-çevre modelinde Atatürk ilke ve devrimleri merkezi, bu ilke ve devrimlerle çelişen her türlü düşünce ise çevreyi oluşturur. Kentli nüfus daha değişimci, kırsal nüfus ise daha tutucu olduğundan alansal merkez-çevre modeli ile düşünsel merkez-çevre modelinin çelişmeyeceği söylenebilir. Ancak, nüfus hareketleri alansal merkez-çevre modelinin açıklama gücünü azaltabilir. Örneğin, Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun yaklaşık %20'si kentlerde ve %80'i kırsal alanda yaşarken, bugün

bu oran yaklaşık %60'a %40 olmuştur. Eğer, alansal merkez-çevre modeli benimsenirse kentleşme arttıkça, merkez kuvvetleneceği için, merkez-çevre arasındaki çatışmanın ve askeri müdahalelerin bitmesi gerekirdi. Oysa, etkisi azalsa da bu çatışmanın hala sürdüğü bilinmektedir. Bu sebeple, açıklamaların düşünsel merkez-çevre modeli çerçevesinde sürdürülmesi anlamlı görünmektedir.

**164**

Türkiye'de asker ve sivil bürokratlar merkezin çevre karşısında zayıfladığına inandıkları zaman duruma müdahale etmişlerdir. Örneğin, doğudaki Şeyh Sait isyanı TCF'nin; coşkulu İzmir mitingi SF'nin sonu olmuştur. T. Z. Tunaya'ya göre (1975, s. 447-9), 27 Mayıs 1960 Darbesinde DP'nin icraatları laiklik karşıtı olarak algılanmıştır. Çünkü, DP çoğunluk ne derse onun olmasını istemiş, CHP'ye karşı muhalefeti artırmış, muhafazakar çevrelere sıcak mesajlar vermiş ve ezanın tekrar Arapça okunmasını sağlamıştır. Bütün bunlar, Atatürk ilke ve devrimlerinden sapma, diğer bir deyişle merkezin çevre karşısında güç kaybı olarak algılanmıştır.

12 Mart 1971 Muhtırası, 12 Eylül 1980 Darbesi ve 28 Şubat 1997 Süreci de merkezin çevre karşısında güç kaybının ya da öyle algılanmasının bir sonucudur. Bilindiği gibi, 1960-1980 döneminde Türk solu alabildiğine canlı olmuştur: Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (DEV-GENÇ), Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKP-C), Devrimci İşçi Sendikaları (DİSK), Türkiye İşçi Partisi (TİP), İşçi-Köylü gazetesi, YÖN ve DEVRİM dergileri gibi sol örgütlenmeler her alana yayılmıştır. 27 Mayıs 1960 Darbesinden güç alan ve ordunun anti-komünist yapısını bildikleri için kendilerini devrimci, halkçı ve emekçi gibi sıfatlarla niteleyen solcular asker merkezli çeşitli devrimci stratejiler geliştirerek, daha radikal bir rejim değişikliği istemişlerdir. Daha da ilginç *cici demokrasi* diye demokrasiyle alay edilmiş, sermaye düşmanlığı yapılmış ve üstelik bütün bunların Atatürkcülük adına olduğu söylenmiştir (Cemal, 1999; Hale, 1996). Oysa, Atatürk'e göre, "Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir" (Eroğlu, 1982, s. 385). Ayrıca, Atatürk devletçiliğinde özel mülkiyet ve sermaye düşmanlığı da yoktur. Devlet, özel girişimi destekler ve onun başaramadığı işleri yapar. Atatürk ilke ve devrimlerine ters düşen radikal bir rejim değişikliği tehlikesinin doğması, yani çevrenin merkez karşısında güç kazanması, önce 12 Mart 1971 Muhtırasına ve daha sonra 12 Eylül 1980 Darbesine sebep olmuştur.

Diğer yandan, 1995 seçimlerinden dini söylemleri RP'nin birinci parti çıkması ve Erbakan'ın başbakanlığında RP-DYP koalisyon hükümetinin kurulması ülkeyi 28 Şubat 1997 Sürecine getirmiştir. Bu sürecin temel gerekçesi, RP'li bir iktidarın merkezi oluşturan Atatürk ilke ve devrimleriyle, özellikle laiklik ilkesiyle, uyuşmadığı inancı olmuştur. Sürecin içerisinde önce genelkurmay genel sekreterliği bünyesinde *kriz yönetim merkezi* kurulmuş, 28 Şubat 1997'de hemen hepsi dini özgürlükleri kısıtlayan 18 maddelik MGK bildirisini yayınlamış, cumhurbaşkanı, muhalefet partileri, basın ve yargının önemli bir kısmı MGK'nın yönlendirmesi

altına girmiş, RP kapatılmış, partinin genel başkanı Erbakan ve İstanbul büyük şehir belediye başkanı Recep Tayyip Erdoğan ömür boyu siyaset yasağına çarptırılmıştır.

Türkiye’de, demokrasinin doğuracağı serbestlik ortamında çevrenin merkez karşısında güç kazanacağı korkusu hiçbir zaman bitmemiştir. Örneğin, Mümtaz Soysal’a göre; 27 Mayıs’ta olan, TCF ve SF ile olanlardan farklı değildir, devrim karşıtlığı canlanmıştır. 27 Mayıs, cumhuriyete sahip çıkmak isteyen bazı ordu mensuplarının, üniversite, gençlik ve basınla birlikte, bu gidişe karşı demokrasiyi devrimci temellere (yani merkeze) oturtma girişimidir. “Kemalist devrimin ilkeleriyle demokrasinin getirdikleri arasındaki sürtüşme sürüyor; demokrasinin ancak tam laik bir zeminde ve ekonomik bakımdan tam özgürleştirilmiş bir toplumda işleyebileceği anlaşılıncaya, devrim gerçek demokrasi hedefine varıncaya kadar. 27 Mayıs, bu anlamda, henüz bitmemiştir” (Hürriyet, 28 Mayıs 2000).

Soysal’ın yazısındaki *tam laik* ifadesinden neyin kastedildiği belli değildir. Ama bazıları dini olan her şeyi sosyal hayattan bütünüyle temizlemek istiyor olabilir. Bu bağlamda, bir dine mensubiyeti açık hale getirdikleri gerekçesiyle türbanlı bayanların kamusal hizmetlerden yararlanmaları bile yasaklanmakta; her yıl suçları açıkça tanımlanmadan bazı ordu mensupları irticacı oldukları gerekçesiyle ordudan atılmakta vs. Oysa, laik bir devletin dinler ve inançlar karşısında yansız olması, kamu düzenini bozmadıkça ve başkalarını kendileri gibi yaşamaya zorlamadıkça, insanların inançlarını inandıkları gibi yaşamalarına olanak sağlaması gerekir (Selçuk, 1999, s. 430). Toplumsal gelişmenin altın anahtarı çeşitlilik içinde özgürlüktür. Seçme özgürlüğünün olmadığı bir yerde çeşitlilik, ya da çeşitliliğin olmadığı bir yerde seçme özgürlüğü işe yaramaz. Popper’a göre (1985, s. 205), “Evrime ve ilerlemenin ana zembereği, ayıklanmaya tabi olabilecek malzemenin çeşitliliğidir. İnsanın evrimi söz konusu olunca bu, bambaşka olabilmek ve komşusu gibi olmama hürriyeti; çoğunluğa katılmama ve kendi yoluna gidebilme hürriyetidir”.

Nüfusunun %99’u müslüman olan Türkiye’deki din karşıtlığı uygulamaların temelinde, din kontrol edilmezse bazıları mevcut rejimi yıkarak yerine bir din devleti kurmak isteyebilirler korkusunun yattığı anlaşılıyor. Oysa, Ali Buluç’a göre (1998), bugün Türkiye’deki müslümanların laiklik ve demokrasi ile bir sorunu yoktur. Evrensel bir model sunamayan ve totaliter bir yapıya bürünen İran devrimi Türkiye’de dinin devlet talebini kırmıştır. Devletin dini, resmi ideolojisi ve mezhebi olmamalıdır. Asıl mesele ortak yarar çerçevesinde kamusal hayatı birlikte paylaşabilme ve tanzim edebilmedir. İnsanlar artık oy verirken aday namaz kılıyor mu, sakalı var mı demiyor, yaşam şartlarını kim daha çok iyileştirebilir diye bakıyor.

Türkiye’de devlet, merkezi oluşturan Atatürk ilke ve devrimlerini çevreye yayma görevi üstlenmiştir. Örneğin, cumhurbaşkanı ve milletvekilleri Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalacaklarına dair andiçerek göreve başlarlar (1982 Anayasası); Siyasi Partiler Kanununun 4. maddesi, siyasi partilerin Atatürk ilke ve inkılaplarına

bağlı kalarak faaliyet göstermelerini şart koşar vs. Oysa, Atatürk ilke ve devrimlerini kalıplaştırıp dondurmak, öncelikle akılcılık ve çağdaşlaşma ilkesine ters düşer. Örneğin, 24 Ocak 1980 Kararlarının ve halen sürmekte olan özelleştirmelerin devletçilik ilkesine; açık başlı olmanın da şapka kanununa ters düştüğü söylenebilir.

166

Bülent Tanör'e göre (1997, s. 31-2) "Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı olarak çalışmak ne siyasal parti olma niteliğiyle ne de bunların vazgeçilmezlik karakteriyle ilgilidir; hatta bunlara yabancıdır. Öte yandan, Atatürk ile ve inkılapları hukuki içeriği zor tanımlanabilen, hatta tanımlanamayan bir olgudur. Değil hukuk dünyasında bunu tanımlamak, tarih bilimi açısından bile bu ilkelerin neler olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur; olmaması da son derece doğaldır... Eğer siyasal partiler Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı olarak çalışmak zorundaysalar ve bu ilke ve inkılaplar arasında... devletçilik ve devrimcilik ilkeleri de yer alıyorsa, o takdirde liberal ve muhafazakar partiler yasa dışına düşmüş olmayacaklar mıdır? ... Yasanın bu hükmü siyasal partileri Atatürk ilke ve inkılaplarına aykırı faaliyette bulunmaktan yasaklamaktan (bu yasaklar başka maddelerdedir, md. 84, 85) çok daha ileri giderek, bunları bu ilke ve inkılaplara bağlı olarak çalışma yükümlülüğü altına sokmaktadır. Bunun, son derecede ve kabul edilmez ölçüde baskıcı bir anlayış ve düzenleme olduğunu söylemek zorundayız".

"...Bugün demokrasi konusunda Türkiye'nin yaşadığı en büyük sorun, laiklik ilkesi hayata geçirilecek yerde, laikçiliğin, devletin resmi ideolojisi olarak dayatılmasından kaynaklanmaktadır... Bir anayasada Atatürkçülük ilkeleri diye bir şey olmaz. Her ülke anayasasını yaparken, en genel geçer ilkelerin peşinde koşar, ona bir Atatürkçülük ilkesi koyabilmek için herkes kendisine bir Atatürk nereden bulsun!... Türkiye, hukuk devletine bir türlü işlerlik kazandıramamaktadır. Hukuk çoğu kez kendi mantığına göre değil, resmi ideolojinin mantığına göre işlemektedir. O zaman da demokrasi, demokrasi olmaktan çıkmaktadır" (Akın, 1998, s. 1137-8).

"İdeolojik devlet belirli bir hayat tarzını egemen kılmak istemesi nedeniyle, özgürlük, insan hakları ve hukuk devleti ideallerinin en büyük düşmanıdır. Çünkü, bu ideallerin siyasal sistemin temel normları olduğu yerde ideolojik devlet yeşeremez veya varlığını sürdüremez. Özgürlük ve insan hakları baskıcılık, dayatmacılık ve tek-tipleştirmeyle, hukuk devleti ise keyfilik, ayrımcılık ve imtiyazla bağdaşmaz. Oysa bunlar ideolojik devletin karakteristik vasıflarıdır. İdeolojik devlet bireylerin özgürce kendilerini ifade etmelerine, birey ve grup farklılaşmasına, devlete karşı insan haklarının ileri sürülmesine izin vermez; bireyler ve gruplar arasında inançlarına, dünya görüşlerine ve hayat tarzlarına göre ayırım yapar. İdeolojik devletin 'doğru'su eğer dini ise dünyevi felsefe ve hayat tarzlarına, laik ise dini felsefe ve hayat tarzlarına hayat hakkı tanımaz" (Erdoğan, 1998, s. 805).

"... Esasen, ideoloji devletlerinin yeri demokrasi teorisi içinde değil, başka türden teorilerde bulunabilir. Çünkü, ideoloji devleti meşruluğunu sivil toplumdan almayan ve kendi içinde var olan, kurumları ve görevlileri ile belli bir ideoloji veya dünya

görüşünün emir eri (veya, misyoneri) durumunda olan devlet demektir. Oysa, demokratik bir siyasal sistemde devletin kendisini belli bir ideolojiyi topluma dayatmaya vakfetmesi şöyle dursun, tam tersine, onun sivil toplumda hayat bulan farklı ideolojiler, dünya görüşleri ve hayat tarzlarının hepsine saygılı olması ve bu çoğulculuğu koruması gerekir. Bütün vatandaşlarını tek bir ideoloji etrafında toparlamak üzere örgütlenmiş bir devlette siyasal sistemin olağan demokratik unsurları gerçek birer 'aktör' değil, olsa olsa birer kukladır; böyle bir sistemin 'demokratik' işleyişi de ancak tiyatro biçiminde olur" (Erdoğan, 1998, s. 815).

Türkiye'de devlet toplumu çağdaştırma ve toplumsal bütünlüğü koruma rolü üstlendiği için toplumun ve siyasetin kendi denetimi dışına çıkmasının tehlikeler, gerilemeler ve parçalanmalar getireceğinden endişe etmekte ve toplumu vesayet altında tutmaya çalışmaktadır. Oysa, demokratik bir sistemde denetim, genelde her siyasal güce karşı bir muhalif gücün çıkararak onu dengelemesiyle, toplumsal bütünlük de oyunun kurallarının herkese iktidar şansı vermesiyle sağlanmalıdır (Turan, 1998, s. 832).

Türkiye'de devlet, 141, 142 ve 163. maddelerin kaldırılmasında korkulanın olmadığını da dikkate alarak, çevreyi merkezin fikir kalıplarına uydurma çabasından vazgeçmeli, demokratik hak ve özgürlükler genişletilmelidir. Atatürk'e göre: "Her birey istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine özgü siyasal bir düşünceye sahip olmak, bağlı olduğu bir dinin gereklerini yapmak ya da yapmamak hakkına ve özgürlüğüne sahiptir... Düşüncelerin, inanışların başka başka olmasından yakınmamak gerekir. Çünkü bütün düşünceler ve inançlar bir noktada birleşecek olursa, bu hareketsizlik belirtisidir, ölüm işaretidir" (Ozankaya, 1995, 401-2).

### 3. SİVİL YÖNETİMLERİN BAŞARISIZLIKLARI

Adolf Berle'ye göre (1980, s. 31), iktidarın beş kanunu vardır: 1) iktidar istisnasız cemiyetteki bir boşluğu doldurur, 2) iktidar istisnasız şahsidir, 3) iktidar istisnasız bir felsefe ve fikir sistemine dayanır, 4) iktidar istisnasız müesseseler kanalıyla yürütülür, 5) iktidar istisnasız bir sorumluluk yüklenir ve bu sorumluluk altında hareket eder. Sivil yönetimler başarısız olunca, doğan boşluğun bir şekilde doldurulması gerekir. Çünkü, günlük yaşamda iktidar anarşiye tercih edilir, zorbacı bir düzen bile kaostan daha iyidir. Kaos ortamında iktidar boşluğunun şu ya da bu şekilde doldurulması tepki almaz. Bir ülkede sivil yönetim başarısız olup kaos ortamı doğunca ara rejime giden yol açılmış olur.

Nordlinger'e göre, askerler ne zaman müdahale ederler? sorusunun cevabı, sivil yönetim ne zaman başarısız olur ve meşruiyetini kaybederse (Örs, 1996, s. 53). Sivil yönetim kamu düzenini koruyamazsa; siyasal kutuplaşma, şiddet ve terör artarsa; siyasal isteklerin siyasal süreçte karşılanması yerine baskı altına alınması tercih edilirse; sivil yöneticiler temsil ettikleri sınıfların çıkarlarını koruyamaz ve

onların düşmanlığını kazanırlarsa; dar bir sınıfın çıkarları uğruna toplumsal yarar feda edilirse; kamu yararı gözetilmezse sivil yöneticiler halk desteğini kaybederler, askerlerin müdahale dürtüleri harekete geçer, halk yeni arayışlar içine girer ve bu arayışlara askerlerin cevap verip veremeyecekleri sorgulanır.

168

Türkiye’de yaşanan her askeri müdahaleden önce sosyal, siyasal ve bürokratik alanda kutuplaşma ve gerilim artmış, terör eylemleri tırmanışa geçmiş, ekonomik sorunlar ağırlaşmıştır. Örneğin, 1950’li yılların sonuna doğru DP’nin ana muhalefet partisi CHP’ye karşı aldığı önlemler gittikçe sertleşmiştir. Bu bağlamda, maliye bakanlığının parti faaliyetleri için zorunlu gördüğü dışındaki CHP’nin mal varlığı müsadere edilmiş; CHP’nin yayın organı Ulus gazetesine geçici olarak el konulmuş; çıkarılan bir basın kanunu ile muhalif gazeteler susturulmak istenmiş; CHP lideri İsmet İnönü, 1 Mayıs 1959’da Uşak’ta protestocuların attığı bir taşla başından yaralanmış; İstanbul’da kalabalık bir grubun saldırısından askeri birliğin zamanında müdahalesiyle kurtulmuş; 2 Nisan 1960’da Kayseri’den Yeşilhisar’a giderken treni Kayseri il sınırında durdurulmuş ve 3 saat süren mücadele sonucu yoluna devam edebilmiş; ertesi gün geri dönüşte arabası Kayseri il sınırında tekrar durdurulmuş; CHP’nin ve bir kısım basının faaliyetlerini araştırmak üzere olağanüstü yetkilerle donatılmış Meclis Tahkikat Komisyonu kurulmuştur. İnönü, 17 Nisanda bazı emekli general ve amiralle evinde yaptığı toplantıda Türk ilericiliğinin ideallerini korumanın kendilerine düştüğünü söylemiş; 18 Nisanda mecliste de “şartlar mecbur ettiğinde, ihtilal milletlerin meşru hakkıdır; bu yolda gitmeye devam ederseniz, sizi ben bile kurtaramam” diyerek olanlara sert tepki gösterince 12 oturum meclisten uzaklaştırma cezası almıştır (Hale, 1996, s. 90 vd.; Tunçay, 1997, s. 186-7).

1960’ın 28-29 Nisan’ında İstanbul ve Ankara’daki üniversitelerde öğrenciler polisle çatışınca bu iki ilde sıkıyönetim ilan edilmiş; 3 Mayıs’ta kara kuvvetleri komutanı Cemal Gürsel, görev süresi dolmadan kendi isteğiyle emekliye ayrılmış; 5 Mayıs’ta muhalif bir kalabalık Menderes’i tartaklamış; 21 Mayıs’ta bazı subayların tutuklanmasını protesto eden 1000 kadar subay ve Harp Okulu öğrencisi cumhurbaşkanlığı köşküne yürümüş; Gürsel’i kaybeden komplocular Tümgeneral Cemal Madanoğlu ile ilişki kurmuşlar ve 27 Mayıs 1960 günü sabahı darbe gerçekleşmiştir (Hale, 1996, s. 101-5).

Darbeciler, bir bildiri ile kardeş kavgalarına ve partiler arası çekişmelere son vereceklerini, uluslar arası anlaşmalara ve *yurtta sulh, cihanda sulh* ilkesine bağlı kalacaklarını kamuoyuna duyurmuşlardır. 28 Mayıs’ta Cemal Gürsel’in başkanlığında 18 kişilik bir kabine kurulmuş, 11 Haziranda ihtilalci Milli Birlik Komitesi’nin (MBK) üyeleri 5 general ve 33 alt rütbeli subay (yüzbaşı ve yukarısı) olarak belirlenmiştir. Ancak, üyeler arasında görüş birliği olmadığından uzun süreli radikal bir askeri yönetim isteyen Alparslan Türkeş ile birlikte 14 kişi 13 Kasım’da komiteden atılmışlardır. Yeni bir anayasa yaparak en kısa zamanda normal siyasal yaşama geçişi sağlayacak kurucu meclis oluşturulmuştur. Yassıada mahkemesi

aralarında cumhurbaşkanı Celal Bayar, başbakan Adnan Menderes, genelkurmay başkanı Rüştü Erdelhun, maliye bakanı Hasan Polatkan, dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve meclis başkanı Refik Koraltan'ın da bulunduğu 15 sanığın idamına, 31 sanığın müebbet hapsine ve 402 sanığın çeşitli cezalara çarptırılmasına oybirliği ile karar vermiştir. MBK, Menderes, Polatkan ve Zorlu'nun idamını oy çokluğu ile onaylamıştır (Hale, 1996, s. 109 vd.; Özdemir, 1997, s. 194-9).

169

15 Ekim 1961'deki ilk genel seçimde CHP 173 milletvekili 36 senatör, DP'nin devamı gibi algılanan Adalet Partisi (AP) ise 158 milletvekili 70 senatör kazanınca, MBK'nın dışında kalan ordu içindeki şahinler (özellikle Talat Aydemir ve arkadaşları) Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adında bir birlik kurarak seçimlerin iptalini, mevcut partilerin ve MBK'nın kapatılmasını istemişlerdir. Bu tepkileri göğüslemek amacıyla İnönü'nün başbakanlığında CHP-AP hükümeti kurulmuş, Cemal Gürsel cumhurbaşkanı seçilmiş ve MBK feshedilmiştir. Ancak, bütün bunlar Talat Aydemir ve arkadaşlarının yeni darbe özlemini gidermeye yetmemiştir. Bu sebeple, ilki 22 Şubat 1962'de, ikincisi 20 Mayıs 1963'de iki kez yeni darbe girişiminde bulunmuşlar, ikinci girişim sonrası Aydemir ve altı arkadaşı idam edilmiştir. Böylece, ordu içindeki genç subaylar üstlerinin rızası dışındaki bir hareketin ağır bedelini görmüşler ve bir daha darbe girişiminde bulunamamışlardır (Hale, 1996, s. 131 vd.; Özdemir, 1997, s. 213-4).

27 Mayıs 1960 Darbecileri tarafından yaptırılan 1961 Anayasasının sağladığı özgürlük ortamı siyasal, sosyal ve ekonomik alanı hareketlendirmiş, sendikalar radikalleşmiş, öğrenci olayları artmış, sol örgütlenmeler hız kazanmış ve asker merkezli radikal bir rejim değişikliği umulur hale gelinmiştir. Ancak, 12 Mart 1971'de solcular umduklarının tam tersi bir Muhtıra ile karşılaşmışlardır. Muhtıra sonrası 7 Nisan 1971'de Nihat Erim'in başbakanlığında 1. Erim hükümeti kurulmuş; 17 Nisanda 11 ilde sıkıyönetim ve 22 Mayıs'ta İstanbul'da sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş; 18 Mayıs-17 Haziran arasında bazı öğretim üyeleri, hukukçu, siyaset bilimci, DİSK, TİP ve Türkiye Öğretmenler Sendikasının liderlerinin de aralarında bulunduğu 2000 kişi tutuklanmış; TİP ve Milli Nizam Partisi (MNP) kapatılmış; grevler yasaklanmış; basın özgürlüğü sınırlandırılmış ve bazı gazeteler kapatılmıştır. 1. Erim hükümeti 3 Aralık 1971'de istifa edince peş peşe uzun ömürlü olmayan yeni kabineler kurulmuştur (11 Aralık 1971'de 2. Erim, 5 Haziran 1972'de Ferit Melen, 7 Nisan 1973'te Naim Talu ve 14 Ekim 1973'de yapılan genel seçimler sonucu CHP-MSP koalisyon hükümeti). CHP-MSP koalisyon hükümeti de 18 Eylül 1974'de yıkılmıştır (Hale, 1996, s. 169 vd.). Bundan sonra da durum daha iyi olmamıştır. 1975-1980 döneminde bazısı azınlık hükümeti 5 hükümet kurulmuştur (1975 Sadi İrmak -güven oyu alamadı-, 1975-1977 1. MC, 1977 yılı içinde 2. MC, 1978-1979 CHP -11'ler olayı-, 1980 AP azınlık hükümeti).

1970'li yılların sonuna doğru ideolojik, mezhepsel ve etnik amaçlı terör olayları kontrol edilemez boyutlara ulaşmıştır. İdeolojik amaçlı terör sağ ve sol örgütler,

170

mezhepsel terör sünni ve alevi mezhebi mensupları ve etnik terör Kürt ayrılıkçılar ile Türk devleti ve rakip Kürt grupları arasında yaşanmıştır. Örneğin, 1 Mayıs 1977'de DİSK'in Taksim mitinginde kimliği bilinmeyen silahlı kişiler kalabalığa ateş açınca 43 kişi ölmüştür; Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta 4 gün süren mezhep çatışmalarında 109 kişi ölmüş ve 170 den fazla kişi ağır yaralanmıştır; Temmuz 1980'de Çorum olaylarında 40 kişi ölmüştür. 27 Aralık 1979'da ordu cumhurbaşkanına bir uyarı mektubu vererek AP-CHP koalisyon hükümetinin kurulmasını istemiş, ancak bu mümkün olmamıştır. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görev süresi 6 Nisan 1980'de dolunca, meclis yaklaşık 6 ay boyunca 115 tur oylama yapmış, ama yeni cumhurbaşkanını seçememiştir. MSP lideri Erbakan 31 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarına katılmamış ve 6 Eylül 1980'de Konya'da kitlesel bir gösteri düzenlemiştir. Aynı gün Ecevit petrol işçileri sendikasının bir toplantısında işçileri tribünden sahaya inmeye (sokağa çıkmaya) çağırmıştır. Bu olayların her biri 12 Eylül 1980 darbesine giden yolu döşeyen taşlar olmuşlardır (Hale, 1996, s. 193 vd.; Tunçay, t.y.)

12 Eylül 1980 Darbesi halk tarafından büyük kabul görmüş ve herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır. Genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarından (kara, deniz, hava ve jandarma) oluşan beş kişilik Milli Güvenlik Konseyi (MGK) yasama ve yürütme görevini üstlenmiştir. Siyasi partiler kapatılmış ve parti liderleri tutuklanarak siyaset yapmaları bir süre yasaklanmıştır. 21 Eylülde partisiz teknokratlardan oluşan 27 bakanlı Bülent Ulusu kabinesi göreve başlamıştır. 1982'de yeni bir anayasa yapılmış ve anayasa ile birlikte Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı halk oyuna sunulmuştur. 24 Nisan 1983'te siyasi partiler yasasının yürürlüğe girmesiyle yeni partiler kurulmuş, MGK partilerin kurucu üyelerinden ve milletvekili adaylarından sakıncalı gördüklerini veto etmiştir.

Diğer yandan, 12 Eylül 1980 Darbesi öncesi hükümetler ekonomik alanda da başarısız olmuşlardır. Örneğin, 1978, 1979 ve 1980 yıllarında bazı ekonomik göstergelerin yüzde değerleri sırasıyla şöyledir: Büyüme oranları 1.2, -0.5, -2.8; enflasyon oranları 52.6, 63.9, 107.2; Dış Borç Stoku/GSMH oranları 10.1, 12.1, 19.3; KKBG/GSMH oranları -3.2, -7.2, -8.8; ve İhracat/İthalat oranları 49.8, 44.6, 36.8. Aynı yıllarda 175, 190, 227 adet grev olmuş, 27208, 39901, 46216 adet işçi greve katılmış ve 1598905, 2217347, 5408618 işgünü kaybolmuştur (DPT, 1997; DİE, 1983 ve 1994).

Ekonomideki kötü gidişi önlemek için TL, ABD doları karşısında 1978'de %23, 1979'da %26.3 oranında devalüe edilmiş, KİT ürünlerine zam yapılmış, kamu harcamalarını, emisyonu, destekleme alımlarını ve ithalatı azaltmaya, ihracatı artırmaya, ücret ve maaş artışlarını sınırlandırmaya ve faizleri yükselterek tasarrufları artırmaya çalışılmıştır (Şahin, 1997, s. 170). Ancak, tedbirlerin yetersizliği, siyasi istikrarsızlık ve uluslararası mali çevrelerin yeterli destek vermemesi bu politikaları başarısız kılmış ve daha sonra 24 Ocak 1980 Kararları



alınmıştır. Bu kararlar çerçevesinde; enflasyonu düşürmek, döviz darboğazından kurtulmak, kamu harcamalarını sağlam kaynaklara dayandırmak, tasarruf, yatırım, istihdam ve üretimi artırmak, piyasa ekonomisini güçlendirmek ve ekonomiyi gelişme yoluna koymak istenmiştir. Bu hedeflere varmak için, faiz oranları artırılmış, özel kesim sübvansiyonları, MB avansları ve emisyon hacmi aşağı çekilmiş, TL yabancı paralar karşısında %48.6 oranında devalüe edilmiş, ihracat kazançları vergi dışı tutulmuş, ihraç ürünlerindeki vergiler iade edilmiş ve ihracat kredilerindeki vergiler kaldırılmıştır (Doğan, 1980, s. 3-5).

171

Mevcut anarşi ortamında 24 Ocak Kararlarını amaca uygun olarak uygulamak ve program hedeflerine ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bu sebeple, 24 Ocak Kararlarının başarısında 12 Eylül darbesinin önemli rol oynadığı ileri sürülmüştür. Çünkü darbe anarşi, terör ve siyasi istikrarsızlığı hafifletmiş, işçi sendikalarının toplu pazarlık ve grev haklarını bir süre kontrol altında tutmuş, sendikaların faaliyetleri askıya alınmış, uzun süreli grevlere son verilerek işçilerin çalışmaları sağlanmış, süresi sona eren toplu sözleşmeler yeniden yürürlüğe konmuş ve 1984'e kadar Yüksek Hakem Kurulunun belirlediği ücretler geçerli olmuştur (Kılıçbay, 1992, s. 170-1; Ketenci, 1985, s. 164-5).

Ordu, halkın darbeye karşı tepki göstermemesi için şartların ağırlaşmasını ve sivil çözümün imkansızlığının görülmesini beklemiştir. Kenan Evren, niçin daha önce darbe yapmadınız? sorusuna, "şartlar henüz olgunlaşmamıştı", diye cevap vermiştir. Ülkenin içine düştüğü kaos ortamından siyasi partiler ve uzlaşmaz parti liderleri sorumlu tutulmuştur. 12 Eylül darbesi şiddet ve terörü bastırmayı, yeni bir anayasa ve diğer yasal düzenlemeleri yapmayı, ekonomik büyüme ve istikrarı sağlamayı amaçlamıştır. Bu darbe, cuntada birliği sağlama, varılmak istenen amaçları ve bu amaçlara nasıl varılacağını önceden belirleme açısından ilk iki müdahaleden daha başarılı olmuştur (Gemalmaz, 1989, s. 1-2; Örs, 1996, s. 172-3).

28 Şubat 1997 Sürecinin aktörleri MGK, bazı asker-sivil bürokratlar, muhalefet partileri ile basın ve yargının önemli bir kısmı olmuştur. RP-DYP koalisyon hükümetinin bazı icraatları da Sürecin aktörlerinin işini kolaylaştırmıştır. Örneğin, Erbakan'ın Libya ziyareti sırasında Muammer Kaddafi'nin rencide edici sözleri karşısındaki pasif tavrı çok tartışılmıştır. Kamuoyuna şeyh olarak lanse edilen Müslim Gündüz'ün Fadime Şahin ile ve Ali Kalkancı'nın Fadime Şahin ve Emire Kalkancı ile ilişkileri RP'nin parti felsefesi ile özdeşleştirilmiştir. RP lideri Erbakan aralarında bazı dini cemaat önderlerinin de bulunduğu gruplara başbakanlıkta iftar yemeği vermiştir. Yargıtay başkanı Vural Savaş RP'nin kapatılması için dava açtığında RP'li milletvekili ve üyelerin amacını aşan beyanlarını bulmakta fazla zorlanmamıştır. Bu sürecin sonunda genelkurmay başkanlığı bünyesinde kriz yönetim merkezi kurulmuş, 18 maddelik 28 Şubat bildirisini yayınlanmış, koalisyon hükümeti yıkılmış, RP kapatılmış ve Erbakan ömür boyu siyaset yasağı cezasına çarptırılmıştır.

Bütün bu tecrübeler, ara rejimlere son vermek için en büyük sorumluluğun siyasetçilere ve kanaat önderlerine düştüğünü göstermiştir. Lindsay'e göre, "Demokrasi yaşayacaksa beceri, bilgi ve liderlik diye ne varsa hepsini kullanabildiği kadar kullanmak zorundadır. İçinde yaşadığımız bu birbirine bağımlı karmaşık dünya, bilgi ve beceri, öngörü ve liderlik olmadan yönetilemez. Yeteneksizliğe körü körüne inanmak, insanı ancak yıkıma götürebilir". V.O. Key'e göre, "Bir demokratik düzenin sağlığı açısından en önemli öge, o düzendeki etkili kimselerin, kanaat önderlerinin, siyasal etkinlikte bulunanların inançları, nitelikleri ve yetenekleridir... Eğer bir demokrasi kararsızlığa, bozulmaya ve yıkılmaya yüz tutarsa, sorumlusu bunlardır...". Politika kızışarak şiddet, yıldırma, hoşgörüsüzlük ve ideolojik ayırım politikası haline gelirse; ve bu şekiller altında yargı organlarına, orduya, memuriyete ve öğretim kurumlarına girerse durum çok kötü demektir (Sartori, 1996, s. 179 ve 266).

Türkiye'de siyaset genellikle çatışma kültürü üzerine oturmuştur. Kaos ortamlarında siyasetçiler, sorunlara uzlaşarak birlikte çözüm bulmak yerine, birbirlerini suçlamayı tercih etmişlerdir. Siyasetçinin bu tavrı genellikle halkın arzusuna da uygun düşmüştür. Halk, hangi siyasi partinin hangi olumlu işleri başardığından daha çok, hangi parti liderinin rakiplerine ne dediği ve 'yumruğunu masaya vurarak' rakiplerini köşeye nasıl sıkıştırdığı ile ilgilenmiştir. İktidar olmak daha iyi hizmet yarışı olarak değil, kamu olanaklarını ele geçirme yarışı olarak görülmüştür. Dolayısıyla yarışı kazanmak için askerlerin desteğini kazanmak da dahil çeşitli gayrimeşru yollar meşru görülmüştür. Şu halde, Türkiye'de yeni bir ara rejim dönemi yaşamamak için, öncelikle uzlaşmacı bir siyasetin benimsenmesi ve hükümet etmenin kesinlikle seçilmiş sivillerin işi olduğu bilincinin yerleşmesi gerekir.

#### 4. ORDU-SİVİL YÖNETİM İLİŞKİLERİ

Türkiye'deki askeri müdahalelerin bir sebebini de Osmanlı'dan beri süregelen ordu-sivil yönetim iç çeliğinde aramak gerekir. Bilindiği gibi, Osmanlı ordusu yükselme döneminde iktidarın güç kaynağı, gerileme ve çöküş dönemlerinde ise korkulu rüyası haline gelmiştir. William Hale'e göre, Osmanlı'nın 16. yüzyıl başlarındaki yükseliş döneminde padişahın gücünün kendisine mutlak sadakatle bağlı disiplinli bir profesyonel askerler gücüne dayanması Avrupalıları dehşete düşürmüştü, aynı ordu 18. yüzyılın sonlarında kendi hükümdarlarından ve sivil halktan başka hiç kimseyi korkutamaz hale gelmiştir (Hale, 1996, s. 14 ve 19).

Bir yandan, Fatih Sultan Mehmet'in tahta çıkan şehzadeye kardeşlerini öldürtme hakkı veren ünlü fermanı, şehzadeleri tahta çıkmak için askerinin desteğini kazanma çabasına itmiş, diğer yandan Kanuni'den sonra doğan iktidar boşluğu yeniçerileri şu ya da bu şekilde bu boşluğu doldurmaya yöneltmiştir. Bu sebeple, II. Bayezit'in oğulları Selim ile Ahmet ve Kanuni'nin oğulları Mustafa, Bayezit ve Selim

arasındaki iktidar kavgasında yeniçerilerin desteği veya muhalefeti belirleyici olmuştur. 1618-1730 döneminde altı sultan kendi askerleri tarafından tahttan indirilmiştir: I. Mustafa 1618'de indirildiği tahta 1622'de tekrar çıkarılmış ve 1623'te tekrar indirilmiştir; II. Osman 1622'de, I. İbrahim 1648'de öldürülmüş; IV. Mehmet 1687'de zindana atılmış; II. Mustafa 1703'te ve III. Ahmet 1730'da tahttan indirilmiştir. Disiplinsiz ve itaatsiz Yeniçeri ocağından kurtulmak için III. Selim'in Nizam-ı Cedid adında modern bir ordu oluşturma çabaları kendisinin zindana atılmasıyla sonuçlanmıştır (Hale, 1996, s. 19-26).

Yeniçeri ocağının bu şekilde politize olması ve yenilik çabalarına karşı çıkması, Osmanlı'nın Avrupa'da yaşanan yenilenmeye (Rönesans ve Reform) ayak uyduramaması, 1789 Fransız ihtilalinin Osmanlı yönetimindeki milletlerin bağımsızlık duygularını kamçılama ve kamu maliyesindeki bozulma Devleti zayıflatmıştır. Son dönemlerde yapılan büyük savaşların hemen hepsinin kaybedilmesi (1877-1878 Osmanlı-Rus, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı gibi) Osmanlı'nın sonunu getirmiştir. Görüldüğü gibi, Osmanlı'da önce ordu politize olmuş, sonra ordu ve devlet zayıflamış, ve çöküş gelmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulur kurulmaz ordu-sivil yönetim iç içeliğinin tarihi derin izlerinin bir anda silinmesi beklenmemelidir. Üstelik, Kurtuluş Savaşı bir asker olan Atatürk'ün başkomutanlığında ve diğer askeri liderlerin önderliğinde kazanılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'ye gelinceye kadar yaklaşık 15 yıl Atatürk ve 12 yıl da İsmet İnönü cumhurbaşkanlığı, yine Atatürk meclis başkanlığı, İnönü başbakanlık yapmıştır. 1950-1960 dönemi (Celal Bayar) hariç tutulursa tekrar asker kökenli kişiler (sırasıyla Cemal Gürsel, Cevdet Sunay, Fahri Korutürk ve Kenan Evren) cumhurbaşkanı olmuşlardır. Yine, ilk çok partili yaşamın denemesi olan TCF'nin kurucularından Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fuat Cebesoy, ikinci çok partili yaşamın denemesi olan SF'nin kurucularından Fethi Okyar ve Nuri Conker asker kökenli kişilerdir.

Türk Ordusu, *Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyetini korumak ve kollamakla yükümlüdür*, şeklindeki İç Hizmet Kanununun 34. maddesini gerekçe göstererek kendisini Türkiye cumhuriyetini korumak ve kollamakla yükümlü görmektedir. Silahlı kuvvetler, bazen sivil yöneticilerin dış tehditlere karşı yeterince caydırıcı olamadıklarına, gerektiğinde kaba kuvvet kullanarak ulusal çıkarları en iyi kendilerinin koruyacaklarına inanabilirler. Ayrıca, rejimi ve ulusal çıkarları koruma yanında kendi çıkarlarını koruma çabasına da girebilirler. Çünkü, demokratik ülkelerde sivil baskı grupları (sendikalar, meslek odaları, dernekler, birlikler gibi) yasal yollarla üyelerine daha çok ekonomik çıkar sağlamaya çalışırlar. Bunların gücü; örgütsel bağın kuvvetine, üye sayısına, yaptıkları işin önemine ve yasal olanaklara bağlıdır. Bu açıdan bakınca, güvenlik gibi önemli bir hizmet sunmasına karşın, ordunun çıkarlarını koruyacak organizasyonlar yetersiz kalmış olabilir. Bir araştırmaya göre (Şaylan, 1978), Türkiye'de genç subayları DP'yi devirmeye iten güdüler; askerlerin

gelir yetersizliği, toplumsal statülerinin zayıflaması ve DP'nin orduyu denetim altına alma çabaları olmuştur. Nitekim, 1960 yılında %20.9 olan konsolide bütçe içindeki güvenlik harcamaları payı 1961'de %27.8'e; 1960'da %26.8 olan, Milli Savunma Bakanlığı bütçesi içindeki personel harcamaları payı ise, 1961'de **174** %40.2'ye çıkmıştır (Maliye Bakanlığı, 1991, s.161-4).

DP, 1950 seçimlerini kazanınca bazı subaylar İnönü'ye gelerek seçim sonuçlarının iptal edilmesini istemişler, ancak İnönü buna razı olmamıştır. Ordudan kaygı duyan DP hükümeti göreve başladıktan birkaç ay sonra bir temizlik hareketiyle genelkurmay başkanını, kara, deniz, hava kuvvetleri komutanlarını ve bazı generalleri görevden almıştır. Daha önce CHP iktidarı ve İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde olanlara (1946'da ordu mensuplarının oy hakkının kaldırılması ve 1949'da genelkurmay başkanının başbakandan çok savunma bakanına karşı sorumlu hale getirilmesi gibi) fazla ses çıkarmayan ordu, DP iktidarına karşı aynı toleransı göstermemiştir. Ordunun içinde değişik ittifaklar oluşmuş, bazı subaylar CHP'ye bağlılıklarını sürdürmüş, bazıları kendilerini yenileyemedikleri gerekçesiyle yüksek rütbeli subayların işine son verilmesini istemiş, bazıları maaşlarının düşük kaldığını ve saygınlıklarının azaldığını, bazıları da liberal politikalarla ülkedeki yoksulluk çemberinin kırılmayacağını düşünmüşlerdir (Hale, 1996, s. 88 vd.).

DP iktidarına karşı ordu içindeki gruplaşmaların 1955'de İstanbul'da Hava Harp Okulu'nda okuyan Dünder Seyhan ve Faruk Güventürk'ün radikal fikirli subaylardan bir hücre oluşturma çabaları ile başladığı sanılmaktadır. İhtilalde önemli roller üstlenen Suphi Gürsoytrak, Orhan Kabibay ve Orhan Erkanlı bu grubun içindedir. Bu arada Ankara'da biri Osman Köksal, Sezai Okan ve Talat Aydemir; diğeri Sadi Koçaş ve Kenan Esengil çevresinde iki grup daha oluşmuştur. Dünder Seyhan ve Talat Aydemir'in 1957 seçimlerinden önce darbe yapma teklifleri kabul görmeyince Faruk Güventürk ve Suphi Gürsoytrak dolaylı yoldan İsmet İnönü'nün nabzını yoklamışlar, fakat sert tepki almışlardır. Sonra, Faruk Güventürk Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin'i ziyaret ederek "Bir tabancam var emrinizdedir" demiş ve devrimin lideri olmasını isteyince Ergin kısa bir süre sonra istifa etmiştir. Ordu içinde bazı gruplaşmaların olduğu hissedilince, önce içlerinde Faruk Güventürk'ün de bulunduğu 9 subay, sonra Suphi Gürsoytrak ve Orhan Erkanlı tutuklanmıştır. İlk tutuklanan dokuz subaydan Faruk Güventürk dışındakiler komite üyesi değildir ve son tutuklanan iki kişi de sır vermemiştir (Hale, 1996, s. 95-7).

Bu olanlardan sonra Sadi Koçaş, kara kuvvetleri komutanı Cemal Gürsel'e yaklaşmış, Koçaş'ın fikirlerini kabul eden vakitsiz hareket edilmemesini ve darbenin son çare olmasını isteyen Gürsel, darbe halinde hükümeti tutuklamak için stratejik bir yer olan cumhurbaşkanlığı muhafız alayı komutanlığına komite üyelerinden Osman Köksal'ı ve genelkurmay personel daire başkanlığına da bir başka komite üyesi Suphi Karaman'ı atamıştır. Dünder Seyhan ve Faruk Güventürk dışında eski komplocuların çoğunu kapsayan 12 kişilik yeni bir komite kurulmuştur.

Ancak komite üyeleri arasında fikir birliği yoktur. Örneğin, Alparslan Türkeş çevresindeki radikaller Türkiye'nin geri bir ülke olduğunu, Atatürk devrimlerinin tam olarak oturmadığını ve ülkenin köklü sorunlarının seçmene hesap verme zorunluluğu olmayan uzun süreli radikal bir rejimle çözülebileceğini; bazıları DP'nin iktidardan uzaklaştırılıp yerine CHP'nin iktidara getirilmesini; diğer bazıları da yeni bir anayasa hazırlanarak yeni seçimlerin yapılmasını ve kazanan partinin iktidar olmasını istemişlerdir (Hale, 1996, s. 98-9).

Türkiye'de ordu hiçbir zaman siyasetten uzak kalmamış, tek parti döneminde yapılanları benimsediği için sessiz kalmıştır (Tepedelenlioğlu, 1967). Tanzimat'tan beri iktidarların en etkin parçası olan asker ve sivil bürokratlar, 1946'dan sonra bu rollerini derebeylik kalıntıları, eşraf ve burjuvaziden kurulu üçlüye kaptırmakla karşı karşıya kalmışlardır (Keyder, 1989, s. 98-105). Asker ve sivil bürokratların yüz yıllık uğraşları aksine DP'nin, yeni güçleri desteklemesi, çok geçmeden ordunun sahneye çıkmasına yol açmıştır. Bu darbeye asker ve sivil bürokratların değerlerini paylaşan CHP'nin sağladığı siyasal meşruluk büyük rol oynamıştır (Erdoğan, 1991, s. 33). CHP-ordu arasında açık bir ittifak görünmese de, darbe CHP'nin temsil ettiği seçkinler grubunun çıkarlarını korumayı amaçlamıştır (Örs, 1996, s. 155-6).

1961 Anayasası ile anayasal bir kurum haline gelen MGK, 11.12.1962 tarih ve 129 sayılı kanun ile sivillerin çoğunlukta olduğu bir 'danışma kurulu' statüsüne kazanmıştır. Kurul, cumhurbaşkanı, başbakan, devlet bakanları ve başbakan yardımcılarını, milli savunma, içişleri, dışişleri, maliye, ulaştırma ve çalışma bakanları ile gündeme göre başbakanın davet edeceği diğer bakanlar, genelkurmay başkanı, kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanlarından oluşmuştur. 1971'de yapılan anayasa değişikliği ile 'tavsiye edici' kararlarını bakanlar kuruluna bildiren bir otoriteye dönüşmüştür. 1982 Anayasasınının 118. maddesi ile milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini bakanlar kuruluna bildirme yanında; devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliği konusunda kabul edilen tedbirlerin bakanlar kurulunda 'öncelikle görüşülmesi' kabul edilmiştir. Ayrıca, Kurulun sivil üye sayısı azaltılmış, jandarma genel komutanı eklenerek asker üye sayısı artırılmıştır. Yeni şekli ile cumhurbaşkanı, başbakan, genelkurmay başkanı, milli savunma, içişleri, dışişleri, kara, deniz, hava ve jandarma genel komutanından oluşan Kurulda asker ve sivil üye sayısı eşitlenmiştir. 9.11.1983 tarih ve 2945 sayılı yasa ile Kurulun yetkileri daha da genişletilmiş ve asker artık kışla ile yetinen bir bürokrat-memur olmaktan çıkmış, güvensiz siyasetçilere işi bırakmayacak siyasetin önemli bir aktörü haline gelmiştir (Başbuğ, 1998, s. 1288-9).

Kurulun asker üyelerinin organize bir silahlı gücü yani orduyu temsil ettikleri dikkate alınır, asker ve sivil üye sayısının eşitliği güçlerin de eşit olduğu anlamına gelmemektedir. Ayrıca, 12 Mart Muhtırası sonrası ordu yargı denetimi dışında kendi yüksek askeri mahkemesini kurarak sivil yargının dışına çıkmıştır. Diğer yandan,

bazı kişiler toplumdaki kargaşayı artırarak askeri müdahaleye zemin hazırlamak isteyebilirler. Hasan Cemal'e göre (1999, s. 56), 27 Mayıs'ın MBK üyesi İ. Solmazer 12 Mart 1971 muhtırası öncesi böyle bir rol üstlenmiştir. Çünkü, Solmazer bir keresinde, Deniz Gezmiş ve Sarp Kuray'a İstanbul ve Ankara'da *mısır patlatır gibi bomba patlattırıldığını* söylemiştir.

Türkiye'de ara rejim dönemlerine son vermek için ordu-sivil yönetim ilişkilerinin iyice ayrışması, ordu mensuplarının üniformalarıyla siyaset alanına müdahale etmelerinin önlenmesi ve sivillerin de ülke sorunlarını askere başvurmadan çözebilmeleri gerekir. Çünkü, askere siyaset yasağı talebi, "siyaset yapmak isteyen üniformasını çıkarsın" diyen bizzat Atatürk'ün talebidir.

Bu konuyu Bertrand Russell'dan bir alıntı ile bitirelim: "Çoğumuz yaşamımızda bir gün, hiç umursamadan bir karınca yuvasını bozup, meydana gelen kargaşalığı az çok zevkle seyretmişizdir. New York'taki bir gökdelenin tepesinden bakıldığı zaman, aşağıda gidip gelen insanlar artık insan olmaktan çıkar, belli belirsiz bir anlamsızlık kazanırlar... Kudret zararsız hale getirilip... bütün insanlığın hizmetine verilmedikçe, dünya için bir umut yoktur; zira teknoloji şunu kaçınılmaz hale getirmiştir: Ya bütün insanlar yaşayacak, ya bütün insanlar ölecek" (1999, s. 31, 34).

## 5. DIŞ ETKENLER

Ekonomik ve askeri açıdan güçlü ülkelerin nispeten daha zayıf ülkeleri kontrol etme çabaları ülkelerin tarihi kadar eskidir. *Diğer ülkeleri güçlendiren bir kral kendi ülkesini zayıflatır. Bir ülkeyi cezalandırırken acımasız olmalı, onun tekrar güçlenip oç almasına fırsat vermemelidir* (Machiavelli, 1985), şeklindeki Makyavelist düşünce sadece Orta Çağ devlet anlayışını etkilemekle kalmamış, her zaman taraftar bulabilmiştir.

Noam Chomsky, ABD Başkanı F. Roosevelt'ın seçim meydanlarında halka konuşma özgürlüğü, ibadet özgürlüğü, bu özgürlükleri kullanma özgürlüğü ve asgari ihtiyaçların baskısından kurtulmuş olarak yaşama özgürlüğü şeklinde dört özgürlük vaadini eleştirerek, ABD için asıl özgürlüğün soyma, sömürme, hakimiyet altına alma ve sonuç alabilmek için her türlü güce başvurma olduğunu, hatta ilk dört özgürlüğün beşinci özgürlüğe ters düşmediği ölçüde varolabileceğini ileri sürmüştür. Churchill, 1943 yılında meslektaşı Stalin'e yazdığı bir mektupta; Dünyanın yönetimi tatmin olmuş ulusların eline verilirse, bu uluslar kendileri için şu an sahip olduklarından daha fazlasını istemezler, dolayısıyla çatışma olmaz; aksi halde, aç ulusların eline verilirse her an için tehlike doğar, demiştir (Chomsky, 1991, s. 9, 24). Oysa, tatminin bir sınırı olmadığı gibi, güç kendisine sahip olanları pekala yozlaştırabilir.

Güçlü ülkeler, kurdukları gizli ve açık örgütler aracılığı ile bir ülkeye karşı ambargo uygulama, o ülkenin askerlerini sivil yönetime karşı kışkırtma ve/veya bizzat kendileri fiili güç kullanma gibi yollarla sivil hükümetleri devirip yeni

İktidarlar kurabilirler. ABD'nin Orta Amerika ülkelerindeki gerillalara verdiği destek, Libya'ya karşı yürütülen kampanya, Afganistan çıkmazı ve Körfez Savaşı güçlü ülkelerin zayıf ülkeler karşısındaki yaptırım gücünü açıkça göstermektedir. Ancak, dış etkenler bazen bu anlatılanların tam tersi bir rol de üstlenebilir. Yani, dış etkenler gittikçe demokratikleşen ve globalleşen dünyamızda ara rejimleri sona erdirerek demokrasiye geçişin öncülüğünü yapabilirler. Bunlardan hangisinin olacağı, daha çok, gelişmiş ülkelerin çıkarlarının hangisinde olduğuna bağlıdır.

177

Türkiye'de yaşanan ara rejimlerde dış etkenlerin ne ölçüde rol oynadığını gösteren, işin doğası gereği, somut kanıt olmaması dış etkenlerin olmadığı anlamına gelmez. Çünkü, Türkiye rahat bırakılmayacak kadar önemli, kritik ya da belalı bir coğrafyada yer almaktadır. Bu coğrafya, Doğu ile Batının hesaplaşma merkezlerinden birisidir. O yüzden soğuk savaş koşullarında gençlik kitlesi şu ya da bu şekilde çengellenmiştir. Birçok aydın, devrime giden yolun askeri darbeden geçtiğine inanarak orduyu kıskırtmıştır (Cemal, 1999, s. 20-6). Ayrıca, 12 Mart Muhtırası ve 12 Eylül Darbesi öncesi sosyalist dünya Türk solunu fiilen desteklememiş olsa bile, Türk solunun o günlerde aktif olan dünyadaki sol fikirlerden etkilenmiş olması kaçınılmazdır.

Gittikçe küreselleşen bir dünyada herhangi bir ülkede meydana gelen demokratikleşme çabaları ve askeri darbeler ister istemez diğer ülkeleri de etkileyecektir. Huntington'a göre, bugüne kadar Dünyada üç demokratikleşme dalgası ve iki de ters dalga yaşanmıştır. Birinci uzun demokratikleşme dalgasında 33 ülke demokrasiyi seçmiş, birinci ters dalgada bunların 22'si demokrasiden vazgeçmiş ve demokratik ülke sayısı 11'e düşmüştür. İkinci demokrasi dalgasında 40 ülke demokrasiyi seçince demokratik ülke sayısı 51'e çıkmış ve ikinci ters dalgada tekrar 22 ülke demokrasiden vazgeçince demokratik ülke sayısı 29'a düşmüştür. Halen devam etmekte olan üçüncü demokratikleşme dalgasında 33 ülke tekrar demokrasiyi seçmiş ve demokratik ülke sayısı 62'ye çıkmıştır. Buna göre, ters dalgaların gücü değişmezken demokrasi dalgalarının gücü gittikçe artmıştır (Tablo 2).

**Tablo 2: Dünyada Yaşanan Demokratikleşme Dalgaları ve Ters Dalgalar**

Dalga sırası	Dalga dönemi	Demokratik ülkeler*
Birinci, uzun demokratikleşme dalgası	1828-1926	33
Birinci ters dalga	1922-1942	11 (-22)
İkinci, kısa demokratikleşme dalgası	1943-1962	51 (+40)
İkinci ters dalga	1958-1975	29 (-22)
Üçüncü demokratikleşme dalgası	1974-	62 (+33)

**Kaynak:** Huntington, 1991, s. 14-6.

\* Parantez içi değerler bir önceki döneme göre azalma ve artmayı gösterir.

Tablo 2'nin Türkiye açısından önemi şudur: Türkiye'deki ilk iki askeri müdahale (27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971) ikinci ters dalga içinde (1958-1975) gerçekleşmiştir. Bu dalgada Türkiye ile birlikte 22 ülkede (Şili, Arjantin, Çekoslovakya, Yunanistan, Macaristan, Uruguay, Bolivya, Brezilya, Ekvator, **178** Hindistan, Güney Kore, Pakistan, Peru, Filipinler, Nijerya, Burma, Fiji, Gana, Guyana, Endonezya ve Lübnan) demokrasi kesintiye uğramıştır (Huntington, 1991, s. 14-5). Ancak, demokratikleşme dalgalarının gittikçe kuvvetlenmesi ve AB'ne tam üyelik yolunda uyum sürecinin sürmesi ülkemiz açısından umut vericidir.

## SONUÇ

Çok partili yaşama geçtikten sonra, Türkiye'de dört kez ara rejim yaşanmıştır. Yaşanan ara rejimleri doğuran temel faktörler; demokratik siyasi kültürün zayıflığı, Atatürk ilke ve devrimlerinden sapma eğilimleri, sivil yönetimlerin başarısızlıkları, ordu-sivil yönetim ilişkileri ve dış etkenler olmak üzere çoğu kez iç içe giren beş grupta toplanabilir. Yaşanan hemen her ara rejim öncesinde genellikle siyasal gerilim, kutuplaşma, öğrenci olayları, şiddet ve grevler artmıştır. Ancak, ara rejimlerin baskıcı ortamı bu tür sorunları bütünüyle çözememiş, üstelik sivil toplumun kendi sorunlarını kendisinin çözmesi refleksini de zayıflatmış, özgürlükleri kısıtlamış, merkeziyetçiliği artırmış, her işi devletten bekleme alışkanlığını pekiştirmiş, darbe sonrası sivil yöneticilere güvenilmemiş, siyasi partiler kapatılmış, politikacılar devre dışı bırakılmış, yasama ve yürütme görevlerini darbeciler üstlenmiş, yönetimde büyük ölçüde asker kökenli bürokratlar görev almıştır.

Bunca tecrübeden sonra, Türkiye'de her kurum ve şahıs sivil toplumu, adil ve hizmetçi devleti kurmada üzerine düşeni yapmalı, asıl görevi ülke savunması olan askerler, halkın seçimlerde ortaya koyduğu karara saygının bir gereği olarak günlük politikadan uzak durmalı, sivil yöneticiler de ülke sorunlarını askere başvurmadan çözecek yetenek ve esnekliği göstermelidirler. Bunun için, bir diyalog, tolerans, en azından saygı ve özgürlük ortamına ihtiyaç vardır. Bu başarılabilirse güven ortamı da kendiliğinden sağlanabilecektir. Toplumda çeşitlilik arttıkça seçim özgürlüğü de artacak, özgürlükler daha anlamlı hale gelecek ve karşıt güçler birbirlerini kendiliğinden dengeleyebilecektir. Böyle bir ortamda sosyal barışın anahtarı, *kendin için yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma*, prensibi olacaktır. Eğer sağlanan özgürlük ortamından yararlanarak şiddete başvurmak isteyenler olursa, kanunlar onları elbette cezalandıracaktır. Aksi halde, ülkenin düşünsel ve toplumsal çeşitliliği tehlike gibi görülerek tek tipleştirme çabaları sorun olmaya devam edecektir. Çeşitlilik tehlike sayılınca da, ister istemez toplumu belirlenen kalıba zorla uyduracak bir güce ihtiyaç duyulacak ve ordu-sivil yönetim ilişkileri iç içe geçecektir. Bunun doğuracağı sonuçları Osmanlı'nın son döneminde yaşanan tecrübeler açıkça göstermiştir.



Burada bir başka önemli konu, günün ihtiyaçlarına cevap veremeyen kanunların yenilenmesi, hukukun üstünlüğünün korunması ve kanunların eğip bükülerek şahsa özgü kullanılmamasıdır. Çünkü *adalet mülkün temelidir*. Son olarak, toplumdaki sağcı-solcu ve mezhepsel ayırımın gitikçe şiddetini kaybetmesi ve ara rejimlerin sürekli olmaması, Türk halkının demokratikleşme yolunda hayli yol aldığı ve uzun vadede ordunun demokrasiden yana olduğu şeklinde yorumlanabilir. Her zaman iyimser olmayı sağlayacak yeterli sebep bulunabilir.

## REFERANSLAR

- Akın, Erkan (1998), "Cumhuriyet mi Yoksa Demokrasi mi?", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Alpay, Şahin (1998), "Türkiye'de Demokrasi ve Askerin Siyasi Rolü", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Arcaayrek, Cüneyt (1989), **Darbeler ve Gizli Servisler**, Bilgi Yayınları, No: 33/2, Ankara.
- Arslan, Ahmet (1997), "İslam, Demokrasi ve Türkiye", **Görüş**, TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- Ateş, N. Yurdsever (1998), "Askeri Darbeler ve Türkiye Örneği", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1981), **Tek Adam: Mustafa Kemal**, 3. Cilt, 7. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Başbuğ, Aydın (1998), "Ya Millî Güvenlik Kurulu Ya Demokratik Cumhuriyet", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Baydur, Mithat (1998), "Üniformalı Demokrasi", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Berkes, Niyazi (t.y.), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.
- Berle, Adolf A. (1980), **İktidar**, çev: N. Muallimoğlu, Tur Yayınları, No: 34, İstanbul.
- Biberoğlu, M.Kemal (1996), **Yassıada Kararları ve Tahkikat Komisyonunun Bilinmeyen Gerçekleri**, Demokratlar Kulübü Yayınları, No: 10, Ankara.
- Bilgiç, Sadettin (1998), "Memleketimizde Askeri Müdahaleler", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Bozdemir, Mevlüt (ty), "Ordu Siyaset İlişkileri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt : 10, İletişim Yayınları.
- Bozgeyik, Burhan (1996), **İhtilal Fetvacıları**, Emre Yayınları, No: 63, İstanbul.
- Bulaç, Ali (1998), "Dinin Devlet Talebi Yok", **Aksiyon**, 8-13 Kasım 1998, sayı: 205.
- Cemal, Hasan (1999), **Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım**, 4.b., Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- Chomsky, Noam (1991), **ABD Terörü**, çev: Taha Cevdet, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Dağı, İhsan D. ve Necati Polat (1999), **Demokrasi ve İnsan Hakları El Kitabı**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara.

- Daver, Bülent (1983), "Ordu ve Politika", **Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II**. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- DİE (1983), **Türkiye İstatistik Yıllığı**.
- DİE (1994), **İstatistik Göstergeler, 1923-1992**.
- Doğan, Aykon (1980), "1980 Sonrası Türk Vergi Politikası", Yayınlanmamış Tez.
- Doğan, Mehmet D. (1990), **Türkiye'de Darbeler, Müdahaleler ve Siyasi Sistem**, Rehber Yayıncılık, No: 14, Ankara.
- DPT (1997), **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1998**.
- Emrealp, Sadun (1983), **Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara..
- Erdoğan, Mustafa (1991), "Türkiye'de Bürokratik Yönetim Geleneği ve Demokrasi", **Yeni Forum Dergisi**, Cilt : 12, Sayı: 271.
- Erdoğan, Mustafa (1998), "Türkiye'de Siyasal Sistem ve Demokrasi", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Erdoğan, Mustafa (1998), "Türkiye'de Asker ve Siyaset", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Erdoğan, Mustafa (1999), **28 Şubat Süreci**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Eroğlu, Hamza (1982), **Türk İnkılap Tarihi**, M.E.B., Devlet Kitapları, İstanbul.
- Finer, s. e., (1988), **the Man on Horseback: The Role of the Military in Politics**, 2nd enlarged edition, revised and updated, Westview Press, Boulder, Colorado, USA.
- Gemalmaz, M. Semih (1989), **The Institutionalization Proces of The Turkish Type of Democracy: A Politico-Juridical Analysis of Human Rights**, Amaç Yay., No: 84, İstanbul.
- Gemalmaz, M. Semih (1996), "İnsan Hakları Hukukunda Olağanüstü Rejim Standartları", **Türkiye'nin Demokratikleşme Sorunu Sempozyumu II**, İ.Ü. Hukuk Fak. Yay., No: 710.
- Hale, William (1996), **Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze**, çev: Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul.
- Huntington, P. Samuel (1991), **The Third Wave: Demokratization in the Late Twentieth Century**, University of Oklahoma Press, USA.
- İlgaz, Sait (1987), "Ordu Üzerine", **Yeni Forum Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 195.
- Kalaycıoğlu, Ersin (1988), "Political Culture and Regime Stability: The Case of Turkey", **Journal of Economics and Administrative Studies**, Boğaziçi University Publications, V: 2, N: 2.
- Kalaycıoğlu, Ersin (1988), "Türk Siyasal Sisteminde Değişim, Siyasal Patronaj ve Yozlaşma", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Keyder, Çağlar (1989), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, çev: S. Tekay, İstanbul: İletişim Yay., No: 77.

- Kılıçbay, Ahmet (1991), **Türk Ekonomisinin Son 10 Yılı**, Milliyet Yayınları, No: 132, İstanbul.
- Kılıçbay, Ahmet (1992), **Türk Ekonomisi**, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 263, Ekonomi Dizisi No: 19, Ankara.
- Koç, Yıldırım (1981), "Planlı Dönemde İşçi Hareketini Belirleyen Etkenler", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980.
- Küçükkağa, Ahmet (1995), **Türkiye'de ve İslam Ülkelerinde Demokrasi Oyunları**, Emre Yayınları, No: 33, İstanbul.
- Lewis, Bernard (1993), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev: M. Kıratlı, 5. b., Atatürk Kültür D. T. Kurumu Yayınları, IV.Dizi, Ankara.
- Luttwak, Edward (1996), **Bir Uzmanın Gözüyle Darbe**, çev: E.Polat, Yaba Yay., No: 64, Ankara.
- Machiavelli (1985), **hükümdar**, 2.b., çev: Selahattin Bağdatlı, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Mardin, Şerif (1986), "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", çev: Şeniz Gönen, içinde: **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, der: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, BETA Basım, Yayım, Dağıtım, İstanbul.
- Maliye Bakanlığı, (1991), **Bütçe Başlangıç Ödenekleri ve Gelir Tahminleri (1930-1991)**.
- Neziroğlu, İrfan (1998), "Çok Partili Türk Siyasal Hayatında Askeri Müdahaleler: 1946-1997", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Oktay, Cemil (1991), **Hum Zamirinin Serancamı**, Bağlam Yayıncılık, No: 41, İstanbul.
- Ozankaya, Özer (1995), **Cumhuriyet Çınarı**, Kültür Bakanlığı Yayınları/1711.
- Örs, Birsen (1996), **Türkiye'de Askeri Müdahaleler**, Der Yayınları, No: 198, İstanbul.
- Örs, Birsen (1998), "Geç Modernleşen Ülkelerde Ordunun Rolü: Türkiye Örneği", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı:23-24.
- Özdemir, Hikmet (1997), "Siyasal Tarih, 1960-1980", içinde: **Türkiye Tarihi 4; Çağdaş Türkiye, 1908-1980**, 5. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz ve A.Gökdemir. (1987), **Türkiye'de Askeri Müdahaleler**, Tercüman Yayınları, İstanbul.
- Popper, Karl R. (1989), **Açık Toplum Ve Düşmanları**, Cilt: 2, 2.b., çev. H. Rızatepe, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Russell, Bertrand (1999), **İktidar**, çev: Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Sartori, Giovanni (1996), **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, çev: Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Saybaşıllı, Kemal (1992), **İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye**, Bağlam Yay., No: 46, İstanbul.
- Schmitter, P. C. & T. L. Karl, (1991), "Demokrasi Nedir .... Ve Ne Değildir?", çev: E. Yalçın, Yeni Forum Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 271.
- Selçuk, Sami (1999), **Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne**, 2. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

- Soysal, Mümtaz (2000), "Bitmeyen 27 Mayıs", **Hürriyet**, 28 Mayıs 2000.
- Şahin, Hüseyin (1997), **Türkiye Ekonomisi**, 4. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Şaylan, Gencay (1978), "Ordu ve Siyaset", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, **Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Armağanı**.
- 182 Tanör, Bülent (1997), **Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri**, TÜSİAD yayını.
- Tepedelenlioğlu, N. Nazif, (1967), **Ordu ve Politika**, Bedir Yayınları, No: 38, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (1975), **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayın No: 454.
- Tunçay, Mete (t.y.), "Siyasal Gelişmenin Evreleri" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 7. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, Mete (1997), "Siyasal Tarih, 1950-1960", **Türkiye Tarihi 4; Çağdaş Türkiye, 1908-1980**, 5. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Turan, İlder (1998), "Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Siyasal Kültür", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı II, Sayı: 23-24.
- Turan, İlder (1998), "Türkiye'de Demokrasi Kültürü", **Yeni Türkiye**, Demokratikleşme ve Yeni Anayasa Özel Sayısı I, Sayı: 29.
- Turhan, Mehmet (1991), **Siyasal Elitler**, Gündoğan Yayınları, No: 91/38, Ankara.